

КОМУ ПОТРІБНА МОНОПОЛІЯ НА СУДОВУ ЕКСПЕРТИЗУ?

Крут' О. В.,
директор Центру судових експертиз «Альтернатива»

Багато разів збирався написати про те, що діється в судовій експертизі, але все сподівався, що так вічно не триватиме і ситуація в силу об'єктивних причин виправиться. Та мої сподівання не виправдалися. Цією публікацією я хочу започаткувати цикл статей, присвячених проблемам судової експертизи в Україні, почати який варто з розгляду теми монополізму в цій царині.

В Радянському Союзі де юре була відсутня державна монополія на проведення судових експертиз. Закону про судову експертизу не було, жоден з процесуальних кодексів не визначав коло суб'єктів судово-експертної діяльності. Але де-факто суди та правоохоронні органи призначали проведення експертиз лише в державних експертних установах, тому що інших тоді просто не існувало. Ситуація докорінно змінилася тоді, коли 24 лютого 1994 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про судову експертизу». Ст. 7 цього Закону визначила вичерпне коло суб'єктів судово-експертної діяльності. До них, крім державних спеціалізованих установ, були включені й судові експерти, які не були працівниками цих установ, тобто експерти, які займалися судово-експертною діяльністю на засадах незалежності.

Жодних обмежень щодо видів експертиз, які дозволялося виконувати незалежним експертам, Закон не встановлював. В 1997 р. наказом міністра юстиції С. П. Головатого було затверджено Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів. Цим Положенням, всупереч Закону України «Про судову експертизу», незалежним експертам дозволялося виконувати експертизи лише трьох класів: судово-економічні, будівельно-технічні та товарознавчі, в тому числі й автотоварознавчі. З часом цей перелік розширювався, і зараз він налічує двадцять два види з офіційно зареєстрованих сімдесяти семи видів судових експертиз.

9 вересня 2004 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до

Закону України «Про судову експертизу». Стаття 7 цього Закону була доповнена частиною 3, в якій було зазначено, що виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз. Ця законодавча новела фактично закріпила державну монополію на судову експертизу.

Стосовно судово-медичних та судово-психіатричних експертиз це обмеження взагалі практично унеможливило їх законне проведення, тому що всі бюро судово-психіатричної та майже всі бюро судово-медичної експертизи (за винятком Головного бюро судово-медичної експертизи) є муніципальними, а не державними.

Щороку в Україні трапляються численні випадки лікарських помилок, некваліфікованого лікування, халатності, злочинної недбалості, які призводять до важких наслідків. Якщо комусь і вдавалося в цих випадках домогтися порушення кримінального провадження, то справа розвалювалася, як правило, внаслідок проведення судово-медичної чи судово-психіатричної експертизи. Таке відбувається тому, що заклади Міністерства охорони здоров'я і лікують людей, і проводять експертизи через бюро судово-медичної (психіатричної) експертизи, які підпорядковані цьому ж таки міністерству. Якщо іншу — не судово-медичну — експертизу можливо провести в експертних установах або Міністерства юстиції, або Міністерства внутрішніх справ, або СБУ, то судово-медичну — тільки в бюро судово-медичної експертизи. Альтернативи ніякої, хоча більшість судово-медичних досліджень міг би провести звичайний патологоанатом або вузькопрофільний лікар. Але є монополія, встановлена Законом.

Тепер повернемося до монополії держави на проведення криміналістичних експертиз, яка встановлена ст. 7 Закону України «Про судову експертизу». Почнемо з визначення поняття.

Криміналістична експертиза — це клас експертиз, які характеризуються використанням даних та методів криміналістики при дослідженні речових доказів та інших матеріалів справи з метою ідентифікації людини, тварини, транспортних засобів, інструментів та знярядь, матеріалів, речовин та виробів по слідах-відображеннях, які містяться в них (а також зразках), або розділених частинах цілого, а також вирішення не ідентифікаційних питань [1, 39] (тут і далі — *пер. авт.*).

Як видно з визначення, основна мета криміналістичної експертизи — це ідентифікаційні дослідження, тобто встановлення особи, яка залишила слід, здійснила запис, підпис, дослідження зброї, знярядь та інструментів (замки, ломи, «фомки», пломби та інше), транспортних засобів (встановлення первинного контакту, кута контакту) тощо. Словник основних термінів судової експертизи

говорить, що ідентифікація (ідентифікаційне дослідження, ототожнення) – це одна з можливих завдань експертизи по конкретній справі, процес і результат експертного дослідження [1, 39], що полягає у встановленні тотожності досліджуваних об'єктів, тобто однакового, однопорядкового, подібного в них.

До не ідентифікаційних питань відносять такі. Наприклад, перш ніж вирішувати питання, чи з цього пістоleta відстріляна куля, яка вилучена з трупа, необхідно встановити, до якого калібру, типу належить ця куля, а вже потім проводити ідентифікаційні дослідження.

Хочу ще раз наголосити, що ідентифікація (ідентифікаційне дослідження, ототожнення) – це одна з можливих задач експертизи по конкретній справі, процес і результат експертного дослідження. Таке завдання може вирішувати біологічна експертиза, фізико-хімічна (як її модно зараз називають – експертиза матеріалів, речовин та виробів з них), транспортно-трасологічна, фоноскопична та багато інших. Але при цьому одні з них Міністерство юстиції відносить до криміналістичних, а інші – ні.

Віднесення того чи іншого виду експертиз до відповідного класу, роду належить до питань класифікації судових експертиз. Проблема класифікації судових експертиз має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Від правильного визначення класу, роду, виду судової експертизи залежить безпомилкове її призначення, вибір експертної установи, експерта, терміни виконання. В. Г. Гончаренко та Л. О. Степанова стверджували, що визначення меж та компетенції кожного виду судової експертизи повинно принципово детермінуватися предметними класифікаціями наук, тому що чітка науково обґрунтована класифікація судових експертиз створює передумови для корисної практики й сприяє об'єктивному розвитку кожного виду експертизи, що опирається на свою базову науку [2, 246].

Класифікації експертиз в 50-х – 70-х роках минулого століття приділялося багато уваги вченими та практиками. Такі види експертиз, як судово-почеркознавча, судово-технічна експертиза документів, судово-портретна, судово-балістична, судово-трасологічна, традиційно відносилися до криміналістичних експертиз практично всіма науковцями. Однак розвиток судової експертизи, поява нових об'єктів і завдань, пристосування для потреб судочинства даних природничих та технічних наук, розробка на цій основі нових методик дослідження, формування наукових основ нових видів експертиз, таких, наприклад, як експертиза матеріалів, речовин та виробів з них, привели до дискусії про природу нових сформованих або таких, що перебувають в стадії формування (фоноскопична, вибуховотехнічна, інформаційних технологій та комп'ютерної техніки та інші), експертиз. Особливо дискусія розгорілася навколо експертизи матеріалів, речовин та виробів з них. Думки розділилися. Одні науковці вважали, що цей рід експертизи криміналістич-

ний (В. К. Лисиченко, В. С. Мітрічев, О. Р. Шляхов), натомість інші (Р. С. Белкін, В. А. Пучков, М. Г. Щербаковський) вважали, що це окремий клас судових експертиз. Питання класифікації судових експертиз до сьогодні є предметом дискусій.

Одним з найбільших противників віднесення експертизи матеріалів, речовин та виробів з них до криміналістичної був Р. С. Белкін. На підставі правової природи криміналістичної науки, традиційних уявлень про клас криміналістичних експертиз та критеріїв, які були ним сформульовані, він прийшов до однозначного висновку, що експертиза матеріалів, речовин та виробів з них є скоріше матеріалознавчою або якоюсь іншою, але не криміналістичною [3, 466]. Його позиція була підтримана такими вченими-криміналістами, як Ю. Г. Корухов та Д. Я. Мірський.

Р. С. Белкін обґрунтовував свою позицію, по-перше, тим, що «вирішення експертизою ідентифікаційних завдань не є виключною ознакою, яка свідчить про її криміналістичну природу». По-друге, «в структурі спеціальних знань, якими повинен володіти спеціаліст, який виконує цю експертизу... взагалі відсутні специфічні криміналістичні знання або в кращому випадку вони представлені лише знаннями в галузі теорії криміналістичної ідентифікації». По-третє, оскільки «до методологічних основ експертизи (експертизи матеріалів, речовин та виробів з них) належить і її понятійний апарат, і система прийнятих в ній класифікацій, і, що найсуттєвіше в даному випадку, вчення про методи дослідження... а методи цієї експертизи – це методи хімії, ґрунтознавства, фізики та інших природничих і, зокрема, технічних наук». Р. С. Белкін робить висновок про те, що твердження про віднесення цієї експертизи до класу криміналістичних не обґрунтовані [3, 466].

Оскільки класифікація експертиз не є темою цієї статті, а згадана лише на підтвердження безпідставності запровадженої Мін'юстом монополії, наведу ще одну тезу авторитетного науковця-криміналіста Т. В. Авер'янової: «Процеси інтеграції та диференціації, а також становлення та формування загальної теорії судової експертизи, визначення її природи призвели до зміни уявлень про класифікацію судових експертиз. Зокрема, втратило практичне значення питання про те, чи є криміналістичною експертиза матеріалів, речовин та виробів з них, чи можливо також вважати криміналістичною фоноскопичну, вибуховотехнічну та інші експертизи. Синтетична природа загальної теорії судової експертизи дозволяє зняти ярлики, які ми наклеювали на різні види і роди експертиз, і розглядати будь-який вид і рід експертизи просто як судову експертизу» [4, 319].

Фактично такої ж думки дотримується і Є. Р. Россінська, яка вважає що «оскільки комплексування та взаємне проникнення знань закономірно приводить до стирання граней між криміналістичними та не криміналістичними експертизами, інтеграції різних родів і видів судових експертиз, напрошується висновок про єдину приро-

ду судових експертиз. Таким чином, втрачається принципова різниця між традиційними криміналістичними та іншими експертизами» [5, 202].

Таким чином, приходимо до висновку, що Мін'юст не має навіть теоретичного обґрунтування щодо законодавчого обмеження виконання криміналістичних експертиз в недержавних установах та недержавними експертами. Тоді навіщо Мін'юсту монополія?

Розглянемо це питання на конкретних прикладах з експертної та судової практики.

Ухвалою Господарського суду Харківської області по справі від 20 грудня 2011 р. (номер справи, прізвища судді та експерта не наводяться) була призначена експертиза дослідження сильнодіючих та отруйних речовин, виконання якої було доручено експертам одного з науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції України. Об'єктом дослідження повинні були бути рослини, оброблені гербіцидом.

З усієї великої кількості недоліків та грубих порушень при виконанні експертизи харківським експертом відзначу лише одне. Як видно зі вступної частини висновку, речові докази експертів взагалі не надавалися, а клопотання про їх надання до суду не направлялося. Але при цьому експерт провів дослідження відсутніх речових доказів методом тонкошарової хроматографії і зробив якісь висновки. В моїй більш ніж 25-річній експертній практиці такого не траплялося.

І як бути в цій ситуації? Ви скажете: «Призначити повторну експертизу». А хто її буде виконувати? Так, інша державна експертна установа, тому що на цей вид експертизи державна монополія.

Ще один приклад. 19 квітня 2011 р. Київським науково-дослідним інститутом судових експертиз Міністерства юстиції України була проведена експертиза Директив делегації НАК «Нафтогаз України» на переговори з ВАТ «Газпром» щодо укладання Контракту купівлі-продажу природного газу в 2009 – 2019 роках та Контракту про обсяги та умови транзиту природного газу через територію України на період з 2009 по 2019 роки.

Серед питань, поставлених на вирішення експертів, першим стояло: «В який спосіб виготовлено підпис Тимошенко Ю. В. на представленому документі – «Директивах делегації...»?». В результаті дослідження експерт встановив: «У штрихах підпису від імені Тимошенко Ю. В. спостерігається незначний втиснений рельєф. Барвна речовина чорного кольору розташовується на

поверхні паперу рівномірно, вона копіюється на желатиновий шар фотопаперу, зволожений дистильованою водою, не відображається при копіюванні на полівінілхлориду плівку, зволожену циклогексаном. Встановлені ознаки свідчать про те, що текст розписки виконаний водорозчинним чорнилом ручки».

Не вдаючись в обґрунтування цього висновку, відзначу лише те, що експерт не відповідає на поставлене запитання. Тому що підпис може бути виготовлений за допомогою одного з перелічених далі способів: чорнильною ручкою, кульковою ручкою, гелевою ручкою, відбитком факсиміле, за допомогою копіювальної техніки, надрукований на принтері (лазерному, струменевому, матричному, термо). А експерт вказує на речовину, якою виконано підпис – чорнилом ручки.

Це стало можливим тому, що і експерт, і ті, хто над ним стоять, впевнені в тому, що після них ніхто не зможе провести дослідження. Тому що монополія і тільки в державних експертних установах. Як скажуть, так і напишуть. А як же об'єктивність, незалежність, неупередженість, обґрунтованість та науковість? А так. Експерт, який виконав дослідження за заявою адвоката і дав висновок протилежний версії слідства, був на другий день звільнений, на третій день незаконно позбавлений кваліфікації судового експерта, маючи при цьому стаж експертної роботи близько сорока років.

А в Мін'юсті і далі твердять, що в них не тиснуть на експерта, а монополію вони відстоюють лише з однією метою – щоб не було зловживань при проведенні судових експертиз та була можливість контролювати якість експертних висновків.

Це лише невелика ілюстрація монопольного становища Мін'юсту в справі проведенні судових експертиз. Є ще багато монопольних важелів, які дають змогу тримати всіх експертів, в тому числі й недержавних, під контролем та тиском. Це питання атестації судових експертів, їх навчання й позбавлення кваліфікації судового експерта не внаслідок правопорушення, а просто внаслідок звільнення. І багато іншого. Цим проблемам буде присвячено наступні публікації.

Першим кроком на шляху ліквідації монополії держави на судову експертизу, забезпечення елементарної змагальності судового процесу повинно бути внесення змін до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу», які усунуть монополію держави на судову експертизу.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Словарь основных терминов судебных экспертиз. – М., 1980.
2. Гончаренко В. Г. Класифікація наук та судова експертиза / В. Г. Гончаренко, Л. О. Степанова // Роль та значення Р. С. Белкіна у становленні та розвитку сучасної криміналістики : матер. Міжнар. наук. конф. – М., 2002.
3. Белкин Р. С. Курс криминалистики / Р. С. Белкин. – М. 2001.
4. Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. Курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М. : Норма, 2009.
5. Россинская Е. Р. Теоретические и прикладные проблемы судебной экспертизы в современных условиях / Е. Р. Россинская // Общество и право в новом тысячелетии : матер. Междунар. науч.-практ. конф. – Тула, 2001.